Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

БАРҚАРОР БАНДЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ АСОСИДА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАҲДИДЛАРНИ ЭРТА АНИҚЛАШНИНГ МЕТОДИК ЁНДАШУВЛАРИ

Мадаминова Дилфуза Иминджановна
(Олий Мажлис Сенати Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва бюджет масалалари бошқармасининг бош маслаҳатчиси) mdilm150427@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23392414

Аннотация

Мақолада барқарор бандлик кўрсаткичларидан иқтисодий хавфсизликка таҳдидларни эрта аниқлашда фойдаланишнинг назарий ва методик асослари ёритилади. Бандликнинг миқдорий кўрсаткичларини расмийлик, давомийлик, меҳнат даромадлари барқарорлиги, иш вақти ва ижтимоий кафолатлар каби сифат жиҳатлари билан тўлдириш зарурати асосланади. Барқарор бандлик кўрсаткичларини блоклар бўйича тизимлаштириш, нормаллаштириш, интеграл индексни ҳисоблаш, хавф чегараларини маълумотларга асосланган ҳолда калибрлаш ва эрта огоҳлантириш алгоритмини шакллантириш бўйича концептуал ёндашув таклиф этилади.

Калит сўзлар: барқарор бандлик, иқтисодий хавфсизлик, меҳнат бозори, эрта огоҳлантириш, бандлик сифати, иш ўрни барқарорлиги, интеграл индекс, ҳудудий ривожланиш.

Кириш

Бандлик иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини боғловчи муҳим механизмлардан биридир. Барқарор иш ўрни аҳолига мунтазам меҳнат даромади олиш, истеъмол ва жамғариш режаларини тузиш, ижтимоий ҳимоядан фойдаланиш имконини беради. Ҳудуд даражасида барқарор бандлик ишлаб чиқариш салоҳияти, ички талаб ва ижтимоий барқарорликни қўллаб-қувватлайди.

Бироқ банд аҳоли сони ёки ишсизлик даражаси каби умумлаштирилган кўрсаткичлар меҳнат бозорининг барча хавфларини акс эттирмайди. Норасмий иш билан бандлик, қисқа муддатли ва мавсумий иш, реал иш ҳақининг пасайиши, иш вақтининг етарли эмаслиги ва иш ўрнини йўқотиш хавфи бандлик кўрсаткичлари нисбатан ижобий кўринган шароитда ҳам сақланиши мумкин. Шу боис бандликнинг барқарорлигини баҳолашда миқдор ва сифат кўрсаткичларини биргаликда кўриб чиқиш муҳим.

Ўзбекистонда аҳолини даромадли меҳнат билан таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш давлат сиёсатининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. «Ўзбекистон — 2030» стратегиясида аҳолини даромадли меҳнат билан банд қилишга оид мақсадлар белгиланган. Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун бандлик натижаларини даврий баҳолаш билан бир қаторда салбий тенденцияларни олдиндан кўрсатувчи индикаторлар тизими зарур.

Мақоланинг мақсади барқарор бандлик кўрсаткичлари асосида иқтисодий хавфсизликка таҳдидларни эрта аниқлашнинг концептуал ва методик ёндашувини таклиф этишдан иборат.

1. Барқарор бандлик ва иқтисодий хавфсизликнинг ўзаро боғлиқлиги

Барқарор бандликни шахснинг муайян даврда иш билан таъминланганлиги билангина чеклаб бўлмайди. У иш ўрнининг сақланиб қолиш эҳтимоли, меҳнат муносабатларининг расмийлиги, даромаднинг мунтазамлиги, меҳнат шароитлари ва ижтимоий кафолатларни ҳам қамраб олади. Шу маънода барқарор бандлик меҳнат бозори натижаларининг миқдорий ва сифат жиҳатларини бирлаштирувчи кўп ўлчамли тушунча сифатида қаралиши мумкин.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдидлар бандлик соҳасида бир вақтда ёки кетма-кет шаклланиши мумкин. Масалан, муайян тармоқда ишлаб чиқариш қисқариши иш вақти камайишига, кейин эса меҳнат даромадлари пасайиши ва ишдан бўшатиш ҳолатлари ортишига олиб келиши мумкин. Агар бундай сигналлар фақат йиллик якуний кўрсаткичлар эълон қилинганда аниқланса, жавоб чоралари кечикиши эҳтимоли мавжуд.

Шу сабабли барқарор бандлик кўрсаткичларини эрта огоҳлантириш тизимига киритишнинг асосий мақсади меҳнат бозоридаги салбий тенденцияларни иқтисодий ва ижтимоий оқибатлар чуқурлашишидан олдин аниқлашдан иборат. Бунда ҳар бир кўрсаткичнинг ўзгариш суръати, давомийлиги ва бошқа индикаторлар билан биргаликда намоён бўлиши ҳисобга олиниши лозим.

2. Барқарор бандликни баҳолаш индикаторлари

Барқарор бандликни комплекс баҳолаш учун индикаторларни бир нечта блокларга ажратиш таклиф этилади. Индикаторларнинг якуний таркиби расмий маълумотлар мавжудлиги ва уларнинг таққосланувчанлиги текширилгандан кейин белгиланади.

Индикаторлар блоки	Мумкин бўлган кўрсаткичлар	Таҳлилий вазифаси
Бандлик миқдори	Бандлик даражаси, банд аҳоли сони, янги иш ўринлари	Меҳнат бозори ҳажми ва динамикасини кўрсатиш.
Расмийлик ва ижтимоий ҳимоя	Расмий меҳнат шартномалари, расмий бандлик улуши, ижтимоий суғурта қамрови	Меҳнат муносабатларининг ҳимояланганлигини баҳолаш.
Иш ўрни давомийлиги	Ишдан бўшатиш, ишсизликка ўтиш, мавсумий бандлик улуши	Иш ўрнини йўқотиш хавфини аниқлаш.
Меҳнат даромадлари	Номинал ва реал иш ҳақи, мавжуд бўлса иш ҳақи қарздорлиги	Аҳоли даромадлари ва харид қобилиятини баҳолаш.
Иш вақти ва иш сифати	Тўлиқ бўлмаган иш вақти, мажбурий қисқа иш вақти, қўшимча иш излаш	Яширин бандлик муаммоларини аниқлаш.
Ҳудудий ва тармоқ концентрацияси	Иш ўринларининг тармоқлар ва йирик иш берувчилар бўйича тақсимланиши	Тармоқ шокининг ҳудудга таъсирини баҳолаш.

Ушбу блоклар барқарор бандликнинг турли томонларини акс эттиради. Кўрсаткичларни икки марта ҳисобга олиш, мазмунан бир-бирини такрорловчи индикаторларни бир индексга киритиш ва турли методологияда ҳисобланган маълумотларни тўғридан-тўғри таққослашдан сақланиш керак.

3. Эрта огоҳлантириш индексини шакллантириш

Кўрсаткичларни умумлаштириш учун дастлаб индикатор йўналиши аниқланади. Барқарор бандликка ижобий таъсир қилувчи кўрсаткичлар ўсиши ижобий, ишсизлик ёки ишдан бўшатиш каби салбий кўрсаткичлар ўсиши хавфли ҳолат сифатида баҳоланади. Кейин турли ўлчов бирликларидаги маълумотлар нормаллаштирилади.

Ижобий индикатор учун:

$z_{it} = (x_{it} - x_i min) / (x_i max - x_i min)$

Салбий индикатор учун:

$z_{it} = (x_i max - x_{it}) / (x_i max - x_i min)$

Нормаллаштирилган индикаторлар блоклар бўйича субиндексларга, кейин эса барқарор бандликнинг умумий индексига бирлаштирилиши мумкин:

$SEI_{it} = \Sigma_k \alpha_k B_{kit}, \quad \Sigma_k \alpha_k = 1$

SEI — барқарор бандлик индекси; B_k — тегишли блок субиндекси; α_k — блок вазни. Вазнларни тенг тақсимлаш дастлабки ҳисоблаш учун қулай, аммо якуний илмий вариантда энтропия усули, эксперт баҳоси ёки асосий компонентлар усули натижалари таққосланиши лозим. Вазнларнинг ўзгариши индекс ва ҳудудлар рейтингига қанчалик таъсир қилиши сезгирлик таҳлили орқали текширилади.

Иқтисодий хавф индекси дастлабки шаклда $RISK_{it} = 1 - SEI_{it}$ деб белгиланиши мумкин. Бироқ бундай индекснинг мазмунлилиги мустақил иқтисодий натижалар билан текширилиши керак. Масалан, барқарор бандлик индекси кейинги даврда ишсизлик ўсиши ёки реал меҳнат даромадлари пасайишини қай даражада олдиндан кўрсатиши баҳоланади.

4. Хавф чегараларини аниқлаш ва прогнозлаш

Хавф чегараларини олдиндан белгиланган ихтиёрий фоизлар асосида қабул қилиш методологик жиҳатдан заиф бўлиши мумкин. Чегаралар тарихий маълумотлар, салбий иқтисодий натижалар ва эрта сигналларнинг прогноз сифати асосида калибрланиши мақсадга мувофиқ.

Дастлабки таҳлилда индекс тақсимотининг перцентиллари ҳудудларни гуруҳлаш учун ишлатилиши мумкин. Аммо перцентиллар фақат нисбий гуруҳлашни таъминлайди; уларнинг ўзи иқтисодий хавфнинг объектив чегарасини исботламайди. Агар салбий натижа ҳақида етарли тарихий маълумот мавжуд бўлса, логистик регрессия ёки ROC-таҳлил орқали сезгирлик ва спецификлик ўртасидаги мувозанат текширилиши мумкин.

Шаҳар ва туманлар кесимида бир неча йиллик таққосланувчан маълумотлар мавжуд бўлса, панель модель барқарор бандлик индексининг кейинги даврдаги мустақил иқтисодий натижалар билан боғлиқлигини баҳолашда қўлланиши мумкин. Маълумотлар ҳажми чекланган бўлса, таҳлил соддароқ статистик усуллар билан чекланиши ва бу чеклов мақолада очиқ кўрсатилиши лозим.

Эрта огоҳлантириш механизми беш босқичдан иборат бўлиши мумкин: маълумотларни йиғиш ва текшириш; индикаторларни ҳисоблаш; меъёрдан оғиш ва хавф сигналини аниқлаш; эҳтимолий натижани прогнозлаш; масъул ташкилотлар учун манзилли чораларни белгилаш ва кейинги даврда натижани қайта баҳолаш.

Хулоса ва таклифлар

1. Барқарор бандлик иқтисодий хавфсизликнинг муҳим омилларидан бири бўлиб, уни баҳолашда банд аҳоли сони ва ишсизлик даражаси билан бир қаторда расмийлик, давомийлик, меҳнат даромадлари барқарорлиги, иш вақти ва ижтимоий кафолатлар ҳисобга олиниши лозим.

2. Барқарор бандлик кўрсаткичларини блокларга ажратиш ва интеграл индексга бирлаштириш меҳнат бозоридаги кўп ўлчамли ўзгаришларни тизимли баҳолаш имконини беради. Индексни қўллашдан олдин маълумотлар қамрови ва таққосланувчанлиги текширилиши шарт.

3. Хавф чегараларини тарихий салбий натижалар ва прогноз сифати асосида калибрлаш эрта огоҳлантириш тизимининг ишончлилигини ошириши мумкин. Фақат перцентиллар асосида хавфни қатъий таснифлаш етарли эмас.

4. Хоразм вилояти шаҳар ва туманлари кесимидаги эмпирик таҳлил методикани синовдан ўтказиш, ҳудудий фарқларни аниқлаш ва манзилли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш учун асос бўлиши мумкин.

5. Кейинги босқичда расмий маълумотлар базасини шакллантириш, индикаторларни ҳисоблаш, вазнларни муқобил усуллар билан таққослаш ва эрта сигналларни мустақил иқтисодий натижаларда текшириш зарур.

Фойдаланилган манбалар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ–158-сон Фармони «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида. LexUZ: https://lex.uz/uz/acts/6600413
2. International Labour Organization. Guidelines for employment diagnostics in times of continuous change. 2023. https://www.ilo.org/publications/guidelines-employment-diagnostics-times-continuous-change
3. International Labour Organization. Employment and Social Trends 2026. 2026. https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/employment-and-social-trends-2026
4. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси. SIAT расмий статистик маълумотлар базаси. https://siat.stat.uz/
5. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитасининг расмий веб-сайти. https://stat.uz/